

ASLIHAN AYKAÇ • Devletin İşçisi Olmak

ASLIHAN AYKAC 1975'te İzmir'de doğdu. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladıktan sonra sosyoloji alanındaki yüksek lisans ve doktora derecelerini Binghamton Üniversitesi'nden (SUNY) aldı. Burada yazdığı doktora tezi 2009 yılında *Yeni İşler, Yeni İşçiler* adıyla İletişim Yayınları tarafından kitaplaştırıldı. 2014-2015 akademik yılını Fulbright bursiyeri olarak ABD'de Rutgers Üniversitesi'nde geçirdi, burada yürüttüğü çalışmalar *The Political Economy of Employment Relations: Alternative Theory and Practice* başlığıyla İngiltere'de, *Dayanışma Ekonomileri: Üretim ve Bölüşüme Alternatif Yaklaşımlar* başlığıyla Türkiye'de yayımlandı (Metis Yayınları, 2018). Halen Ege Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışmaya devam ediyor.

İletişim Yayınları 3103 • Araştırma-İnceleme Dizisi 512

ISBN-13: 978-975-05-3240-5

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Nazilli Basma Fabrikası işçileri bir geçit töreninde

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ASLIHAN AYKAÇ

Devletin İşçisi Olmak

Nazilli Basma Fabrikası'nda
İşçi Sınıfı Dinamikleri

Özgür'e...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	
Fabrika Bize Ne Anlatır?	19
BİRİNCİ BÖLÜM	
Türkiye İktisat Tarihinin Bize Sundukları	29
<i>Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik mirası</i>	30
<i>Yeniden inşa sürecinde devletin ekonomik rolü</i>	34
<i>Kalkınma diye diye</i>	37
<i>Seçkinler ve kitleler: Üretim ve bölüşümün yapısı</i>	40
İKİNCİ BÖLÜM	
Bir Çalışma Alanı Olarak Emek Tarihi ve Türkiye'deki Yansımaları	47
<i>Erken Cumhuriyet döneminde emeğe yönelik düzenlemeler</i>	54
<i>Başlangıç için bazı önermeler</i>	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Yöntem Sorunu: Emeğin Serüvenini Nasıl Anlatmalı?	71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kuruluşundan Kapanışına

Nazilli Basma Fabrikası	83
<i>Sümerbank</i>	86
<i>Osmanlı'dan kalan Nazilli</i>	89
<i>Cumhuriyet'in kuruluşunda Nazilli</i>	92
<i>Basma fabrikasının kuruluşu</i>	94

BEŞİNCİ BÖLÜM

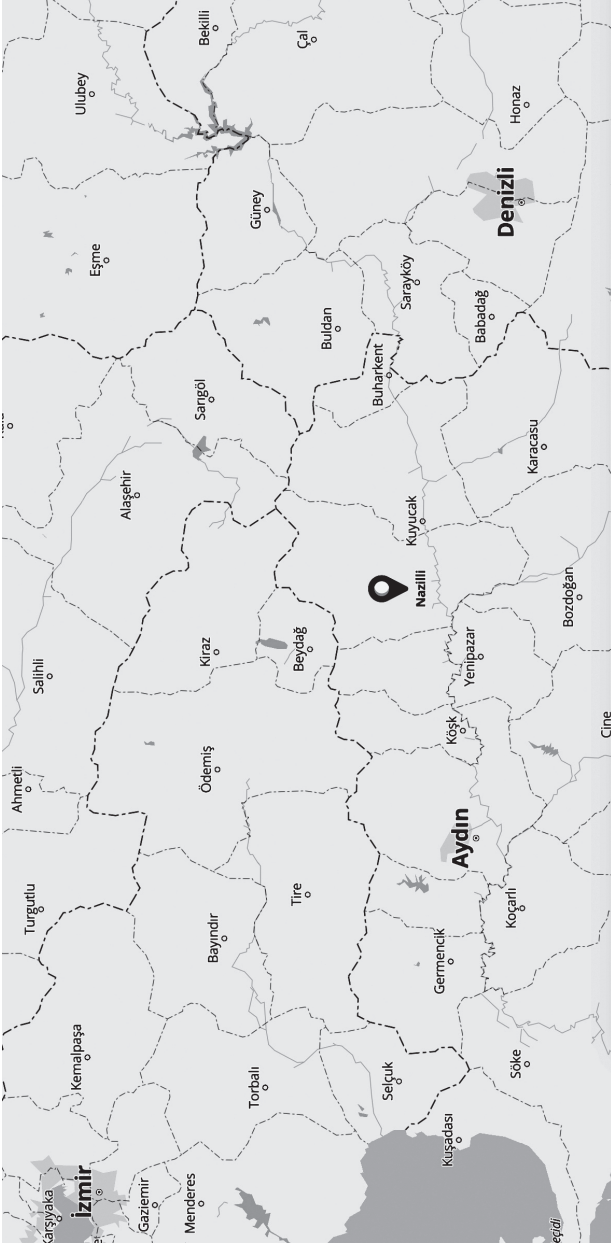
Nazilli'de İşçi Sınıfı İnşası	105
<i>Sahadaki yansımalar</i>	113
<i>Farklı işçi sınıfı profilleri</i>	114
<i>İşçi sınıfı aristokrasisi</i>	125
<i>İşçi sınıfı oluşumu: Süreklilikler ve kırılmalar</i>	127

ALTINCI BÖLÜM

Kalkınmanın Üç Yüzü:

Sovyet Kalkınmacılığı, Amerikan Modeli

ve Üçüncü Yol	139
<i>Kapitalist fabrika</i>	141
<i>Sosyalist fabrika</i>	147
<i>Üçüncü Dünya fabrikası</i>	154
<i>Bürokratik despotizmden hegemonik despotizme</i> <i>Nazilli deneyimi</i>	160
<i>Fabrika rejiminin belirleyicileri</i>	161
<i>Kuruluş yılları: Bürokratik despotizm</i>	166
<i>Az gelişmişlik, bağımlılık ve sömürgeci despotizmin izleri</i>	167
<i>Küreselleşme sürecinde üretim sürecinin</i> <i>yeniden inşası: Piyasa despotizmi</i>	168
Sonuç	171
KAYNAKÇA	177

Nazilli haritası (Kaynak: Harita Genel Müdürlüğü, <http://atlas.harita.gov.tr>, erişim 1 Kasım 2021).

ÖNSÖZ

20. yüzyılın en belirleyici yapısal hedeflerinden biri kalkınma oldu. Birinci Dünya Savaşı sonrası siyasi yeniden yapılanma sürecinde imparatorluklar yerini ulus-devletlere bırakırken, ulus-devletler ulusal egemenlik ve siyasi özerkliği ekonomik alanda kalkınma, kendi kendine yetme ve erken sanayileşmiş ülkelerin kalkınma düzeyine ulaşma hedefine uygun politikalarla desteklediler. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte ise dünya sisteminin iki kutbu kendilerine has kalkınma modelleri inşa ederken, bunun dışında kalan eski sömürgeler ve gelişmekte olan ülkeler de bir yandan dış desteklerle bir yandan da ulusalcı modellerle kalkınmaya yönelik çabalarını yoğunlaştırdılar. Ancak 1970'lere gelindiğinde ortaya çıkan tablo ileri kapitalist, erken sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının ortadan kalkmadığını gösteriyordu. Kalkınma politikalarına yönelik eleştiriler ileri kapitalist ülkelerin gerek ekonomik gerekse askerî müdahalelerle az gelişmiş ülkeleri kasıtlı olarak geri bıraktığını savundu. Bu eleştirilerle eşzamanlı olarak ortaya çıkan birikim krizi ise 1980'lerde kalkınma

politikalarının yerini büyüme odaklı neoliberal küreselleşme politikalarına bırakmasına neden oldu. Böyle bir tarihsel bağlam içinde bu çalışma, yaklaşık yüz yıllık bir zaman diliminde uygulanan ekonomi politikalarının işçi sınıfı oluşumu sürecini nasıl etkilediğine odaklanmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti de kuruluş aşamasından itibaren dünya sisteminde geçerli olan kalkınma hedeflerini benimsemiş, çağdaş uygarlık düzeyini yakalamak üzere ulusal ekonomik hedefler belirlemiş, devlet bu hedeflere uygun olarak ulusal bir burjuvazi ile ulusal sanayi kollarının gelişimine öncü olmuştur. Bu öncü konum, işçi sınıfı oluşumu ya da geleneksel sektörlerin dönüşümü gibi kitlelerin ekonomik dönüşümü söz konusu olduğunda geri planda kalmıştır. Bu zamana kadar ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlerde varlık gösteren kitleler bu ekonomik dönüşüm çerçevesinde işçileşme sürecine dahil olmuşlardır. Ancak bütün bu ekonomik dönüşümün lineer bir tarihsel akış içinde sorunsuz bir biçimde ilerlediğini söylemek oldukça zordur. Cumhuriyet tarihinde siyasi sistemdeki tarihsel kırılmalar ve bunlara eşlik eden ekonomik dalgalanmalar istikrardan yoksun birtakım döngülerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu koşullar altında izlenen toplumsal dönüşüm de geleneksel ve modern, ulusal ve uluslararası, ilerici ve muhafazakâr hatların çatışmasına maruz kalmıştır. Döneminin en önemli kalkınma aracı olarak görülen fabrikalar politik arenada ve ekonomi politikalarındaki istikrarsızlık nedeniyle beklenen kalkınma sonuçlarını vermemiş, yapısal dönüşümlere yol açmamıştır.

Bu çalışma, erken Cumhuriyet dönemi kalkınma, ulusal ekonomi inşası ve sanayileşme hedeflerine yönelik uygulanan politikaların işçi sınıfı oluşumu açısından nasıl sonuçlar verdiğini inceliyor. Bu inceleme, yaklaşık yüz yıllık bir tarihsel süreçte dünya ekonomisindeki gelişmelere pa-

ralem olarak uygulanan politikaların toplumsal sonuçlarını gözler önüne sermesi açısından da önemli. Burada işçi sınıfı oluşumu, yalnızca tarımsal nüfusun sanayi alanında istihdam edilmesini değil, aynı zamanda toplumsal yapıdaki dönüşümleri, maddi koşulların ortaklığına dayalı olarak ortaya çıkan sınıf kimliğini ve sınıfsal örgütlenmeyi de kapsar.

20. yüzyılın son çeyreğinde kapitalist dünya ekonomisi yeni bir birikim kriziyle karşı karşıya kaldı. Bu krize yönelik olarak geliştirilen politikalar bir önceki dönemin görece korumacı ve düzenlemeci Keynesyen uzlaşısının yerini Washington uzlaşısı olarak adlandırılan serbest piyasaya dayalı, devletin ekonomik rolünü en aza indirgeyen ve sermayenin ekonomik olduğu kadar politik olarak da güçlü olduğu bir yapıya bıraktı. Liberalizmden neoliberalizme geçiş, kalkınma yerine büyümeye, bölüşüm yerine birikime, sermaye-emek uzlaşısı yerine sermaye hareketliliğine öncelik veren bir dönüşüme yol açtı. Bu dönüşümün sonucunda devlet, sınıflar arası hakemlik rolünü, piyasa üzerindeki denetim ve düzenleme rolünü kaybederek piyasa aklının düzgün bir biçimde işlemlerini sağlayacak basit bir idari mekanizmaya indirgendi. Devletin politik ve ekonomik işlevleri piyasa aklına hizmet ettiği ölçüde toplumsal uzlaşmayı sağlama ve kamu yararı gütmeye sorumluluğunu da yitirdi. Bir taraftan sınırların küresel üretim zincirlerine ve ticaret ilişkilerine izin verecek biçimde geçirgen hale gelmesi, diğer taraftan ise devletin özelleştirmeler, kemer sıkma politikaları ve gerileyen sosyal güvenlik ağlarıyla arabulucu işlevlerini kaybetmesi, olası bir birikim krizine karşı sistemi daha da kırılğan hale getirdi.

Türkiye Cumhuriyeti gerek ekonomi politikaları gerekse politik örgütlenmesi açısından bu dönüşüme en hızlı ayak uyduran ülkelerden biri oldu. Neoliberal ekonomi politikalarını en erken ve en etkin biçimde uygulamaya koyan ülke-

lerden biri olarak Türkiye, gerek özelleştirmeler, ithalat serbestisi ve Türk Lirası'nın konvertibilitesi gibi uygulamalarla gerekse sınıf hareketini baskılayan, solun tasfiyesine yol açan siyasi müdahalelerle kapitalist dünya ekonomisindeki pratik ve düşünsel dönüşümleri eşzamanlı olarak hayata geçirdi. Ancak söz konusu dönüşüme bu çalışmanın konusu olan işçi sınıfı açısından, özellikle de kamu iktisadi teşekküllerinde çalışırken özelleştirmeler sonucu çalışma koşulları radikal bir biçimde dönüşen işçiler açısından bakıldığında, kapitalist dünya ekonomisine paralel giden dönüşümün ilerlemeci olduğunu söylemek oldukça zor. Neoliberal ekonomi politikaları, uygulamaya geçmesinden itibaren bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sorunlara yol açmış, işçi kesiminin yoksullaşmasına, gelir dağılımında kutuplaşmaya, politik olarak da toplumsal uzlaşının zayıflamasına neden olmuştur.

İşçi sınıfının devletçi kapitalizmden liberal ekonomiye ve bunun devamında neoliberal ekonomi politikalarına geçişte verdiği tepkiler sınıf dinamikleri açısından önemli bir göstergedir. Bu tepkileri daha bilindik bir yaklaşımla sermaye ve emek ikiliği çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Bunun ötesinde, devlet ve sermaye arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi de devlet ve işçi sınıfı arasındaki inişli-çıkışlı, kısa vadeli çıkarlarla yozlaşan ilişki de sınıf dinamiklerinin çok boyutlu ve karmaşık yapısını göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışma, kapitalist üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve genellikle ekonomik ilişkilerin toplumsal sonuçları bağlamında değerlendirilen sınıf ilişkilerini, devlet müdahalelerini de denklemin içine katarak değerlendirmeyi hedefliyor. Devletin bir süreç olarak işçi sınıfı oluşumuna, bir toplumsal kesim olarak işçi sınıfına ve onun örgütlü mücadelesine müdahalesi, piyasaya yönelik denetleyici veya düzenleyici müdahalelerinden, makroeko-

nomik politikalarından farklı politik ve ideolojik unsurlarla şekillenir. Sınıf dinamiklerinin ortaya çıkışında ve sürekliliğinde rol oynayan maddi koşullar, çalışma şartları, ücretler, iş güvencesi ve işgücü piyasasındaki rekabet de sözü geçen neoliberal dönüşümün sonuçlarını analiz etmek açısından önemlidir. Bu göstergeler bir bütün olarak ele alındığında, sınıf dinamiklerinin hangi yönlerden yapısal olarak seyrettiğini ve hangi yönlerinin konjonktürel bir biçimde yükseldiğini açıklamak mümkün olacaktır. Bunun için yöntemsel açıdan çok katmanlı ve uzun dönemli bir tarihsel analiz inşa etmek gerekir.

Çalışmanın Birinci Bölüm'ü, Türkiye iktisat tarihine dair genel bir bakış sunarak Nazilli Basma Fabrikası'nın kurulduğu tarihsel bağlamın politik, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerine değinecektir. Bu bölüm, çalışmanın tamamında incelenecek başlıca değişkenleri ve bunların temel göstergelerini ortaya koymasından önemlidir. Çalışmanın İkinci Bölüm'ü, emek tarihinin bir çalışma alanı olarak ortaya çıkışını ve temel dönüm noktalarını ortaya koyacak ve Türkiye'deki emek tarihi çalışmalarının alandaki yerini saptamaya çalışacaktır. Türkiye üzerine yapılan çalışmalar, dünyada Batı-dışı emek tarihi çalışmalarıyla uyumlu bir biçimde iktisadi teorinin belirleyiciliğine kıyasla daha çok tarihsel bağlamın özgün koşullarıyla şekillenir. Üçüncü Bölüm, emek tarihi çalışmalarında yöntem konusuna odaklanıyor. Burada temel mesele araştırma nesnesinin derinlemesine ve bütüncül bir analizine imkân sunacak yöntemsel tercihlerin sunulmasıdır. Yönteme dair temel konulardan biri, çalışmanın interdisipliner boyutuyla ilgili olsa da en az bunun kadar önemli bir başka soru da verilere ulaşma konusundaki pratik zorluklardır. Dördüncü Bölüm'de Nazilli'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadarki süreçte geçirdiği dönüşümler, Nazilli

Basma Fabrikası'nın kurulma aşamasının arka planı ve fabrikanın işleyişi makroekonomik göstergelerle ortaya konacaktır. Beşinci Bölüm'de ise Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi sınıfı dinamikleri, çalışma koşulları, işçi sınıfının yapısı, sendikal hareketler gibi unsurlara odaklanılacaktır. Dördüncü Bölüm daha çok ikincil kaynaklar ve arşiv bulgularından oluşurken, Beşinci Bölüm saha çalışması ve mülakatlardan elde edilen verileri analiz edecek. Altıncı Bölüm'de, Nazilli Basma Fabrikası'na dair bulgular ve değerlendirmeler bir üst analiz düzeyine taşınacak ve kalkınma tartışmalarının içine yerleştirilecektir. Fabrika ya da işletme düzeyinde yürütülen bir analiz ancak belli oranda açıklayıcı olabilir. Altıncı Bölüm'ün en önemli amacı, araştırmanın analizini daha geniş bir kavramsal çerçeve içinde anlamlandırmaktır.

Bu çalışma Nazilli Basma Fabrikası örneğine odaklanarak, Türkiye coğrafyasındaki modernleşme sürecinin ekonomi-politiğini mercek altına alıyor, bu örnekte işçi sınıfı oluşum sürecini inceliyor. Yöntemsel olarak kapsamlı bir arşiv çalışmasının yanı sıra ikincil kaynaklardan da yararlanıyor, ancak özellikle bir sözlü tarih çalışması sayesinde analitik bir zenginlik hedefleniyor. Bu çalışma iki yıllık bir süre için Ege Üniversitesi tarafından Bilimsel Araştırma Projesi olarak desteklenmiştir. Bu çalışma sürecinde bana destek olan çalışma arkadaşlarımı ve öğrencilerimi burada anmak isterim. Tarihsel araştırma, sosyal bilimlerin diğer alanlarındaki güncel çalışmalara kıyasla verilere ulaşmanın daha zor olduğu, sıklıkla teknik zorluklar ve kaynak eksikliğiyle karşılaşılan bir alan. Tarihsel verilere dayalı bir araştırma yürütmenin zorluklarıyla ilk defa karşı karşıya kalmama rağmen bana yardımcı olan, yolumu kaybettiğimde sükünetsiz beni destekleyen çalışma arkadaşlarım Elif Yeneroğlu ve Onur Kınılı'ya teşekkür ederim. Nazilli'de yürüttüğüm arşiv çalışmasında bana destek olan öğrencim Berfin Tutku Öz-

can'a, mülakatlar sırasında bana zaman ayıran ve görüşmeleme katılan Aydan Yolcu'ya, Rusça kaynaklardan aktardıkları için öğrencim Farid Hasanzada'ya emekleri ve yoldaşlıkları için teşekkür ederim. Araştırmanın ilk bulguları 2019'da Tarih Vakfı IV. Emek Tarihi Konferansı'nda sunuldu; buradaki geri bildirimlerin çalışmanın seyrindeki katkısının altını çizmek isterim. Araştırmam sırasında katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Hulusi Doğan'a, Nazilli Sümerbank'ı Yaşatma Derneği kurucularından İlhan Öden'e destekleri için teşekkür ederim. Kitabın yayıma hazırlanmasında geri bildirimleri için Tanıl Bora ve Kerem Ünüvar'a, titiz okuması ve düzenlemeleri için Merve Öztürk'e teşekkür ederim.